

Взаємини Вячеслава Чорновола та Валентина Мороза: від співпраці до конфронтації

Реакцією українського суспільства на утиски національно-культурного життя, посилення русифікації, панування партійної бюрократії, засилля карально-репресивних органів у 1950–1980-х рр. був дисидентський рух. Серед найбільш активних його учасників виділяються журналіст із Черкащини Вячеслав Чорновіл (1937–1999) та історик, уродженець Волині Валентин Мороз (н. 1936). Взаємини цих дисидентів справили чималий вплив на розгортання дисидентського руху в Україні, а також на життєві долі кожного із них.

Предметом даного дослідження є основні віхи та характер відносин В. Чорновола та В. Мороза у руслі дисидентського руху і подій відновлення української державності (середина 1960-х – початок 1990-х). Дана проблема ще не отримала комплексного дослідження в історіографії. Окремі її аспекти розкрито у працях В. Деревінського, Т. Батенка, В. В'ятровича, Е. Вілсона. Основою джерельної бази є твори і спогади учасників дисидентства, епістолярна спадщина, матеріали архівів СБУ, самвидавний журнал «Український вісник».

Як В. Мороз, так і В. Чорновіл розпочали свою дисидентську діяльність у першій половині 1960-х рр. Чинником, що започаткував зближення їх життєвих шляхів, була перша хвиля арештів української інтелігенції 1965–1966 рр. Вже 1 вересня 1965 р. В. Мороза, який працював викладачем історії Івано-Франківського педінституту, було заарештовано, а у січні 1966 р. – засуджено у Луцьку до 4 років позбавлення волі¹. Вячеслав Чорновіл організував ряд заходів на захист репресованих. Зокрема, він був одним із учасників відкритої акції протесту у кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 р. Невдовзі після луцького судового процесу над В. Морозом у лютому 1966 р. написав лист-клопотання на адресу прокурора УРСР та голови КДБ УРСР, звернувши увагу на проблему замовчування та перекручення владними структурами інформації про репресії (під ним підписалися 78 представників української культури)².

У травні 1966 р., коли В. Мороза разом з іншими засудженими етапували до мордовських виправно-трудова колоній, В. Чорновіл надіслав у владні структури УРСР свою працю «Правосуддя чи рецидиви терору?». Журналіст

¹ Мороз Валентин Якович // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 443.

² Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. Л. Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2. – С. 158–159.

описав процес розправи над дисидентами зі сторони радянських карних і судових органів всупереч нормам чинного законодавства. При цьому у праці неодноразово як конкретний приклад такої розправи наведено процес В. Мороза. У якості беззаперечного доказу порушення на судах процесуальних норм подано факт спеціального «добору слухачів» на відкритий суд у м. Луцьку³. Пояснюючи, чому більшість судових розправ носили закритий характер, В. Чорновіл писав, що чи не єдиний відкритий процес над В. Морозом та Д. Іващенко фактично завершився моральною перемогою дисидентів над режимом. Не залишився поза увагою В. Чорновола і той факт, що В. Морозу вдалося під час судового розгляду підняти питання порушення національних прав українського народу⁴.

У квітні 1967 р. В. Чорновіл підготував документальний збірник «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)), у якому подав біографічні дані, твори та списки публікацій ув'язнених представників української інтелігенції. Метою журналіста було донесення інформації про репресії до громадськості та припинення процесів масового залякування свідомої, активної частини українського суспільства владою. У праці серед інших репресованих подається і короткий нарис про В. Мороза, а також декілька уривків із його листів до дружини, написаних в ув'язненні⁵. Матеріали про історика В. Чорновіл отримав від його дружини Раїси Мороз, із якою познайомився ще влітку 1966 р.⁶

Валентин Мороз, перебуваючи в ув'язненні у мордовських колоніях, протягом перших місяців 1967 р. написав публіцистичне есе «Репортаж із заповідника імені Берії». У творі він висвітлив внутрішню тоталітарну природу радянського режиму, проаналізував загальне становище українського народу у середині 1960-х рр. і процеси русифікації, піддав критиці репресивну машину КДБ⁷. У цей час серед політв'язнів поширювалася інформація про підготовлену В. Чорноволом працю «Лихо з розуму». Очевидно, тому В. Мороз вирішив відправити свій твір саме В. Чорноволу для його подальшого поширення та надсилання до радянських органів влади. Залишалось знайти спосіб для відправки «Репортажу...» на волю та його розповсюдження у самвидаві. Цією справою зайнявся політв'язень Іван Гель, який разом із Святославом Караванським розробив технологію виготовлення контейнерів для поширення документів за межі колонії у вигляді звичайних речей, що не викликали підозри

³ Там само. – С. 110.

⁴ Там само. – С. 108.

⁵ Там само. – С. 578–580.

⁶ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 74–75.

⁷ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 17–68.

в наглядчів⁸. До В. Чорновола, який проживав у Львові, рукопис твору В. Мороза потрапив у червні 1967 р. Також йому було передано прохання автора відправити документ депутатам Верховної Ради УРСР. Влітку 1967 р. В. Чорновіл надіслав друковані копії «Репортажу...» голові Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченку та декільком депутатам⁹. Від В. Чорновола «Репортаж...» потрапив до його однодумців у Києві та Івано-Франківську¹⁰. У результаті твір досить швидко поширився у дисидентському середовищі та став одним із ключових творів українського самвидаву.

Активність журналіста не залишилася непоміченою для радянського режиму – вже 3 серпня 1967 р. його заарештували працівники КДБ. Ключовими обвинуваченнями на адресу В. Чорновола були написання збірника «Лихо з розуму» та розповсюдження есе В. Мороза. У серпні 1967 р. історика як свідка у справі В. Чорновола перевели із Владимирської тюрми до київського слідчого ізолятора КДБ. Проте під час допитів він відмовився надавати будь-які покази про власний памфлет та його передачу В. Чорноволу. Незважаючи на це, під час судового процесу у листопаді 1967 р. журналіста засудили на 1,5 року ув'язнення¹¹.

У вересні 1967 р. постановою слідчого КДБ С. Крикливця матеріали щодо написання В. Морозом «Репортажу...» виділили з справи В. Чорновола в окреме провадження¹². Приводом для порушення кримінальної справи проти історика у лютому 1968 р. стала невдала спроба передачі його есе за кордон через чехословацьких науковців Єву Покорну та Власту Червену¹³.

Слідство в справі «Репортажу...» тривало протягом 14-ти місяців, проте кадебісти не зуміли за цей період зібрати переконливих доказів на підтвердження факту написання документа В. Морозом. Основним із ключових завдань слідства був пошук свідків, які б могли дати покази про те, що автором «Репортажу...» є саме ув'язнений історик. Вже на першому допиті раніше засудженого В. Чорновола, який було проведено у лютому 1968 р., журналіст дав покази про те, що рукопис есе був виконаний рукою В. Мороза¹⁴. Ці свідчення були основним і мало не єдиним аргументом кадебістів. Проте згодом В. Чорновіл зрозумів свою помилку і коли через декілька тижнів співробітники КДБ пред'явили йому для впізнання почерк історика, він

⁸ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁹ Архів управління Служби безпеки України (далі – Архів УСБУ) в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 2, арк. 38–43.

¹⁰ Там само. – Арк. 45–46.

¹¹ Там само. – Арк. 23–25.

¹² Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 1, арк. 2.

¹³ Там само. – Арк. 77–78.

¹⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 2, арк. 38.

відмовився це робити, пославшись на погану зорову пам'ять¹⁵. Більше того, під час одного із побачень В. Мороза із дружиною в другій половині 1968 р. в'язень зумів передати через неї прохання до В. Чорновола змінити свої покази у справі «Репортажу...»¹⁶. Сам В. Мороз у січні 1969 р. написав заяву, у якій підкреслив: «Покази Чорновола вважаю неіснуючими»¹⁷. У результаті В. Чорновіл виконав прохання В. Мороза і заявив про неточність своїх попередніх свідчень щодо «Репортажу...»¹⁸. Таким чином, слідство було позбавлене єдиного свідка, на покази якого можна було б опертися під час суду. Співпраця дисидентів дала свої плоди і 31 березня 1969 р. кримінальну справу щодо В. Мороза було закрито¹⁹.

Після закінчення чотирирічного терміну ув'язнення у вересні 1969 р. В. Мороз отримав змогу особисто познайомитися із В. Чорноволом, який знаходився на волі із лютого цього ж року. Журналіст був лідером львівського осередку дисидентського руху, учасниками якого були І. Гель, Михайло Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, Стефанія Шабатура, Стефанія Гулик, Олена Антонів, Алена Пашко та ін. На шляху із м. Владимира до сім'ї в Івано-Франківськ В. Мороз зробив зупинку у Львові, де був зустрінутий В. Чорноволом²⁰. Надалі протягом дев'ятимісячного періоду між двома ув'язненнями, – з 1 вересня 1969 до 1 червня 1970 рр. – відносини між дисидентами були досить насиченими та інтенсивними, носили дружній і товариський характер, адже вони обидва прагнули активізації протистояння з радянським режимом. В. Мороз здійснив не менше чотирьох поїздок до Львова для зустрічі з В. Чорноволом, а останній неодноразово бував у оселі Морозів у Івано-Франківську²¹. Зважаючи на відсутність у В. Мороза постійної роботи через судимість, у середовищі дисидентів стараннями В. Чорновола, Івана Світличного, Євгена Сверстюка для нього було зібрано значну суму – 3500 рублів²².

Через посилення систематичного тиску зі сторони режиму в кінці 1960-х рр. ряд лідерів українського дисидентства, серед яких у першу чергу кияни Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк поступово стали переходити на більш помірковані позиції та відмовлятися від виступів політичного характеру. У таких умовах В. Мороз зблизився із львівськими

¹⁵ Там само. – Арк. 56–58.

¹⁶ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 83.

¹⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 1, арк. 113.

¹⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 2, арк. 74–79.

¹⁹ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 3, арк. 411–413.

²⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 4, арк. 256–257; Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 93.

²¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 4, арк. 258; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 5 (1974) 1, спр. 986, арк. 87–88.

²² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974) 1, спр. 994, арк. 112.

дисидентами, які завдяки позиції В. Чорновола залишалися прихильниками активних методів боротьби²³.

Основним досягненням українського дисидентського руху на рубежі 1960–70-х рр. стала поява нелегального періодичного видання – «Українського вісника», який, на думку дослідника Г. Касьянова, став своєрідним центром руху, його структурною базою²⁴. Ідея створення такого журналу виникла у львівського журналіста В. Чорновола під час його першого ув'язнення, а протягом 1969 р. він здійснював роботу з підготовки часопису до друку. Валентин Мороз після свого виходу на волю підтримав думку В. Чорновола²⁵. Восени 1969 р. він вирушив у подорож до гори Плай біля с. Лопушного Воловецького району Закарпатської області, де на метеостанції в той час працював В. Чорновіл²⁶. Очевидно, саме тут відбулась їх зустріч, обмін думками про роботу над створенням «Українського вісника».

Для дотримання конспірації при виготовленні нелегального журналу потрібно було дістати друкарську машинку, яка ще не залучалась до виготовлення матеріалів самвидаву. Виконання цього завдання взяв на себе В. Мороз. У січні 1970 р. під час одного із своїх візитів до Львова історик зустрівся із поетом Григорієм Чубаєм, у якого була в наявності така машинка. Поет погодився передати її В. Морозу та В. Чорноволу, які попередили його, що всі матеріали, які були на ній надруковані, слід знищити²⁷. Саме на цій машинці В. Чорновіл, який став головним редактором журналу, на метеостанції на горі Плай надрукував перший випуск «Українського вісника»²⁸.

Валентин Мороз надавав власні матеріали для перших двох номерів нелегального журналу, які вийшли, відповідно, у січні та травні 1970 р. Зокрема, це були його заяви у газету «Лефтерія Патріда» від 28 жовтня 1968 р., прокуророві УРСР від 2 травня 1970 р., а також рецензія на есе історика «Мойсей і Датан»²⁹.

У грудні 1969 р. з ініціативи В. Мороза провели акцію на підтримку політв'язня С. Караванського, який перебував у Владимирській тюрмі. Дисидент написав заяву протесту до голови Президії Верховної Ради УРСР та прокурора УРСР під назвою «Знову «камерні» справи?»³⁰. У заяві зверталась

²³ Батенко Т. «Я повстаю, отже я існую...». Політичний портрет Івана Геля: (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів: Наукове т-во ім. Шевченка, 1999. – С. 77.

²⁴ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 119.

²⁵ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець / В. Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 68–70.

²⁶ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 1. – С. 232–233.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 4, арк. 66–67.

²⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1976) 1, спр. 1018, арк. 94.

²⁹ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3. – С. 149, 154, 234–236, 257–260.

³⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-фп, т. 2, арк. 179–183; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975) 11, спр. 1014, арк. 90.

увага влади на посилення репресій та переслідування людей за переконання, висловлювалось обурення з приводу початку нового кримінального переслідування С. Караванського. Почин історика підтримав В. Чорновіл; стараннями дисидентів під заявою було зібрано 16 підписів³¹.

Розбіжності між прихильниками активних методів боротьби і поміркованими дисидентами досягли свого апогею в першій половині 1970 р. Свідченням розколу в середовищі руху був відкритий конфлікт між лідерами течій – В. Морозом та І. Дзюбою. Приводом для загострення суперечностей стало написання І. Дзюбою у кінці грудня 1969 р. заяви до президії Спілки письменників України (СПУ), у якій він відмежувався від «українського буржуазного націоналізму» і закордонних публікацій. Вже в січні–лютому 1970 р. В. Мороз написав публіцистичне есе «Серед снігів», яке було його реакцією на «зречення» І. Дзюби³².

Як вважає науковець С. Лис, твір «Серед снігів» не був випадком В. Мороза особисто проти І. Дзюби, а спроби такого трактування есе могли інспіруватися радянськими спецслужбами, які були зацікавлені в поглибленні розколу українського дисидентства³³. Ставлячись із великою повагою до І. Дзюби, В. Мороз піддавав осуду тільки його «покаяльну заяву», закликав літературного критика відмовитися від неї та повернутися до активної дисидентської діяльності. В. Мороз критикував навіть формальне відмежування І. Дзюби в заяві від «націоналізму», оскільки в умовах української дійсності «націоналістом називають кожен порядну людину»³⁴.

У ході конфлікту В. Чорновіл зайняв центристську позицію. З однієї сторони, він тяжів до радикальних методів боротьби, які пропонував В. Мороз, та критично оцінив заяву І. Дзюби, вважаючи, що більшу цінність для руху мають ті, хто не пішов на компроміси із власною совістю³⁵. У листі до В. Мороза у березні 1970 р. В. Чорновіл писав: «...я категорично засуджую Дзюбину заяву до СПУ, казав і казатиму це всім...»³⁶. Зі сторони журналіста лунали заклики до І. Дзюби «роз'яснити зміст своєї заяви таким чином, щоб фактично її перекреслити». Під впливом В. Мороза погляди В. Чорновола радикалізувалися аж до відкритого протистояння з режимом: «Якщо ми хочемо бодай зберегти позиції, ми не повинні оборонятися, ми повинні тільки

³¹ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3. – С. 100–102.

³² Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 75–101.

³³ Лис С. Слово поза цензурою: Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х рр (Західна Україна) / С. Лис. – Луцьк: Твердиня, 2008. – С. 40.

³⁴ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 94–100.

³⁵ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 45.

³⁶ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 5, арк. 200.

наступати»³⁷.

З іншої сторони, В. Чорновіл не бажав допускати відкритого розколу дисидентського руху і виступав за зміцнення його єдності для ефективнішого протистояння тиску зі сторони режиму. Оскільки наслідком виступу В. Мороза стало поглиблення суперечностей у середовищі руху опору, В. Чорновіл дещо критично поставився до розповсюдження есе «Серед снігів» у дисидентському середовищі. Також він побачив у творі історика натяки на загальну кризу шістдесятництва в Україні та вважав розповсюдження подібних думок таким, що може призвести до росту занепадницьких і капітулянтських настроїв у середовищі руху³⁸. У березні 1970 р. В. Чорновіл написав працю «Як і що обстоює Богдан Стенчук», у передмові до якої піддав критиці як заяву І. Дзюби до Президії СПУ, так і статтю В. Мороза «Серед снігів». Журналіст заявив про поспішність та недоречність висновків історика щодо «згасання Дзюби» та занепад опозиційного руху³⁹. Як редактор «Українського вісника», він із метою припинення конфлікту заблокував включення до підпільного журналу як есе В. Мороза «Серед снігів», так і власного твору «Як і що обстоює Богдан Стенчук». Обидві праці були надруковані тільки у п'ятому номері «Українського вісника» у травні 1971 р.⁴⁰ Щоправда, це не завадило їх активному поширенню у самвидаві. В. Мороз, який не сприймав будь-які компроміси, вважав позицію В. Чорновола нечіткою, що призвело до появи суперечностей між дисидентами⁴¹.

Зрештою, активність В. Мороза привела до нових репресій щодо нього зі сторони радянського режиму. 1 червня 1970 р. співробітники КДБ здійснили масштабну спецоперацію проти історика та його однодумців. В. Мороза викликали в місцеве управління КДБ, заарештовали та оголосили підозру за ст. 62, ч. II КК УРСР⁴². Одночасно провели вісім обшуків у його близьких і знайомих, в тому числі на квартирі В. Чорновола⁴³. Під час допиту кадебістами журналіст не дав жодних показів, які могли б скомпрометувати В. Мороза, заперечував антирадянський характер його есе⁴⁴.

Арешт В. Мороза та слідство над ним викликали занепокоєння у середовищі українського дисидентства, спричинили масштабну кампанію на його захист. Найбільш активним організатором заходів протесту був

³⁷ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2. – С. 473–476.

³⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 5, арк. 200.

³⁹ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3. – С. 699.

⁴⁰ Там само. – С. 673–733.

⁴¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 5, арк. 200; Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 111.

⁴² Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 4, арк. 7, 26.

⁴³ Там само. – С. 207–209.

⁴⁴ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 186–187.

В. Чорновіл⁴⁵. З його ініціативи зібрали чималу суму коштів для оплати праці адвоката та надіслали серію заяв-клопотань на захист В. Мороза до вищих органів влади⁴⁶. Протягом червня–жовтня 1970 р. спрямовано вісім таких заяв протесту, підписи під якими поставили 26 осіб. Жодної відповіді від органів влади на ці клопотання не надійшло. Тексти усіх заяв протесту в рамках кампанії щодо захисту ув'язненого історика В. Чорновіл помістив у третьому випуску «Українського вісника» (жовтень 1970) під загальною рубрикою «Готується ще одна розправа над Валентином Морозом!», що сприяло зростанню масштабів суспільному розголосу навколо постаті ув'язненого⁴⁷.

Судовий процес над В. Морозом відбувся 17–18 листопада 1970 р. у м. Івано-Франківську. Незважаючи на безпрецедентні заходи безпеки, біля приміщення суду проходила демонстрація проти розправи над В. Морозом, у якій щоденно брали участь 20–30 осіб⁴⁸. Ядро протестуючих становила група представників львівської інтелігенції, які приїхали до Івано-Франківська з ініціативи В. Чорновола, – Ольга Горинь, Ірина Калинець, С. Шабатура, С. Гулик, Г. Чубай, О. Антонів, А. Пашко та ін.⁴⁹. Учасники стихійного пікету під стінами будівлі Івано-Франківського суду протягом 17–18 листопада 1970 р. написали два клопотання за підписами 12 осіб із вимогою допустити їх на процес В. Мороза⁵⁰. Головуючий відхилив ці заяви, посилаючись на закритий характер суду⁵¹. Зрештою, зранку 18 листопада група протестуючих (9 осіб), яких очолив В. Чорновіл, здійснила спробу проникнути в зал засідання, проте їх зупинили солдати, які охороняли приміщення⁵². Тоді протестуючі відправили телеграму в Київ на ім'я прокурора УРСР із проханням допустити їх хоча б на оголошення вироку та скаргами на поведінку охорони⁵³. Цей лист так і залишився без відповіді.

В ході судового процесу поведінка самого В. Мороза була досить сміливою та принциповою. Вже на початку слухань він заявив, що винним себе не визнає, давати покази та брати участь у суді не буде через його закритий характер. Відкрито говорив про те, що «його доля вирішена без цього «суду» й процедура, яка тут відбувається, не має ніякого значення»⁵⁴. Свідками на івано-франківському судилищі викликали І. Дзюбу, Б. Антоненка-Давидовича,

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975) 4, спр. 1006, арк. 184.

⁴⁶ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 46.

⁴⁷ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3. – С. 285–309.

⁴⁸ Там само. – С. 455.

⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974) 1, спр. 986, арк. 124.

⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 3, арк. 189–191.

⁵¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, Т. 5, арк. 418–419.

⁵² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974) 1, спр. 986, арк. 142.

⁵³ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, Т. 5, арк. 421–422.

⁵⁴ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 204.

В. Чорновола, проте вони також відмовилися свідчити з тієї ж причини, що й підсудний⁵⁵. Така поведінка свідків фактично була бойкотом процесу та внесла певне замішання у судові засідання. Проте головуючий задовольнив клопотання прокурора та ухвалив рішення про оголошення показів свідків, даних ними під час слідства⁵⁶. У результаті процесу В. Мороза за написання чотирьох есе було засуджено до 9 років позбавлення волі та 5 років заслання.

Після суду розпочався другий етап петиційної кампанії на захист **В. Мороза** у середовищі української інтелігенції, фактичним організатором якої знову виступив В. Чорновіл. Увечері 18 листопада 1970 р., після оголошення вироку, учасники демонстрації біля стін івано-франківського суду за участю журналіста провели нараду на квартирі в Р. Мороз, на якій засудили присуд історика та закритий характер процесу⁵⁷. Протягом другої половини листопада – грудня 1970 р. близько 30 осіб звернулися до радянських органів влади з заявами протесту проти розправи над В. Морозом. В. Чорновіл був автором більшості клопотань, а також збирав підписи під ними⁵⁸. Найбільш обґрунтованою з них вважається скарга, подана до Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР, Міністерства юстиції УРСР свідками у справі історика – Б. Антоненком-Давидовичем, І. Дзюбою та В. Чорноволом. Автори скарги заявляли, що під час слідства і суду не було доведено того, що В. Мороз особисто розповсюджував свої статті, які суд, до того ж, несправедливо кваліфікував як антирадянські⁵⁹.

Під час цієї кампанії було чимало зроблено для популяризації імені В. Мороза, поширення його творчої спадщини та донесення до суспільства інформації про розправу над ним. Важливу роль у цих процесах відіграв В. Чорновіл, який у четвертому номері «Українського вісника» (січень 1971) виокремив спеціальну рубрику під назвою «Ганебне судилище в Івано-Франківську». Тут були зібрані матеріали про судовий процес над істориком та клопотання інших дисидентів на його захист⁶⁰. Результатом кампанії української інтелігенції на захист В. Мороза була героїзація його постаті, створення йому ореолу борця⁶¹.

Протягом 1971–1976 рр. В. Мороз відбував покарання у Владимирській тюрмі. Він намагався підтримувати контакти зі своїми однодумцями в Україні, листувався з В. Чорноволом та іншими дисидентами. У жовтні 1971 р.

⁵⁵ Там само. – С. 205.

⁵⁶ Архів УСБУ в Івано-Франківській області, спр. 10956 П, т. 5, арк. 407.

⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974) 1, спр. 986, арк. 169.

⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 2, арк. 117–120; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 4, арк. 42; Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 211.

⁵⁹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 211.

⁶⁰ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3. – С. 454–492.

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1976) 10, спр. 1021, арк. 77.

В. Чорновіл надіслав В. Морозу листа, у якому інформував політв'язня про загальне становище в українському дисидентському русі. Редактор «Українського вісника» порівнював ситуацію «зневіри і моральної втоми», яка склалась після процесу над В. Морозом, з обстановкою в Наддніпрянській Україні після Емського указу 1876 р. Вячеслав Чорновіл вказував на відхід багатьох учасників дисидентського руху, в першу чергу представників поміркованої течії І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка від активної політичної діяльності, їх повернення до культурництва і вичікувальної тактики. Водночас журналіст намагався морально підтримати ув'язненого: «Тим часом думаємо про Тебе щодалі не менше, а більше...»⁶².

У 1971 р., зважаючи на значний міжнародний розголос справи В. Мороза, з ініціативи радянського керівництва розпочато кампанію з його дискредитації⁶³. За вказівкою влади 14 серпня 1971 р. у газеті «Радянська освіта» побачила світ стаття Я. Радченка ««Апостол» і його штандарти», автор якої, використовуючи наклепи, відверту брехню і маніпуляції свідомістю читача, різко критикував засудженого⁶⁴. Такий крок влади спровокував нову хвилю кампанії на захист В. Мороза в середовищі української інтелігенції. Зокрема, 23 вересня 1971 р. Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба та В. Чорновіл написали листа на адресу ЦК КПУ із спростуванням неправдивого висвітлення у статті Я. Радченка подій судового процесу над В. Морозом, закликали неупереджено переглянути справу історика та звільнити його з ув'язнення⁶⁵.

Протягом 1972 р. працівники КДБ здійснили спецоперацію в рамках колективної справи «Блок», у результаті якої, за даними дослідника В. В'ятровича, репресовано понад 100 осіб, із яких 89 засуджено за антирадянську діяльність. Серед заарештованих були ключові фігури українського дисидентства – В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, І. Дзюба, І. Гель та ін.⁶⁶ Одним із основних пунктів звинувачення В. Чорновола була організація ним кампанії на захист В. Мороза⁶⁷. У липні та жовтні 1972 р. проведено два допити історика у справі В. Чорновола, проте В. Мороз відмовився від участі у слідстві та не дав жодних компрометуючих показів щодо свого товариша⁶⁸. Незважаючи на це, у квітні 1973 р. журналіста було засуджено до 6 років ув'язнення у колоніях суворого режиму і 3 років заслання.

⁶² Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2. – С. 486–490.

⁶³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, ч. І, спр. 546, арк. 82–83.

⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974) 9, спр. 994, арк. 175; Радченко Я. «Апостол» і його штандарти / Я. Радченко // Радянська освіта. – 1971. – 14 серпня.

⁶⁵ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 231–236.

⁶⁶ В'ятрович В. Україна. Історія під грифом «Секретно». – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014. – С. 414.

⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 2, арк. 82–83.

⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 5, арк. 240–245.

Співпраця В. Мороза та В. Черновола продовжилася і у місцях позбавлення волі. Історик, зокрема, підтримав ідею В. Чернолова, В. Стуса та З. Антонюка про щорічне відзначення Дня політв'язня 30 жовтня. У 1975 р. цього дня В. Мороз приєднався до акції одноденного голодування, у якій брали участь також 21 особа у мордовських колоніях та 14 осіб у Владимирській тюрмі⁶⁹. Дванадцятого січня 1977 р. обидва дисиденти разом з іншими політв'язнями взяли участь у одноденному голодуванні із вимогою припинення переслідувань за національні переконання⁷⁰.

Після переведення В. Мороза до сосновської колонії у Мордовії у червні 1976 р. він потрапив у ситуацію штучно інспірованого кадебістами конфлікту між політв'язнями. У середовищі дисидентів сформувалися дві ворогуючі групи. Прихильниками активного протистояння з табірною адміністрацією були І. Гель та С. Караванський. Натомість більшість політв'язнів колонії в Сосновці, серед яких Едуард Кузнецов, Олексій Мурженко, Данило Шумук, Василь Романюк, Богдан Ребрик виступали проти різких проявів опору системі та першочерговим завданням бачили самозбереження в умовах позбавлення волі. З перших днів В. Мороз долучився до групи І. Геля та С. Караванського й активно підтримав їх позицію активної боротьби проти табірної адміністрації⁷¹. У відповідь на це Е. Кузнецов та Д. Шумук стали ініціаторами кампанії щодо дискредитації та ізоляції історика в середовищі політв'язнів. Незважаючи на те, що все листування в'язнів обов'язково переглядалося працівниками КДБ, з другої половини 1976 р. Д. Шумук у листах до своїх канадських родичів подавав інформацію із полемічними випадками проти В. Мороза⁷².

Конфлікт між політв'язнями в мордовських колоніях за участю В. Мороза отримав широкий розголос та резонанс у середовищі українських дисидентів. Лідери руху докладали зусиль для припинення суперечок у Сосновці⁷³. Показовою була позиція В. Черновола, який у цей період відбував покарання у іншій колонії в Мордовії. Під час зустрічі із Д. Шумуком у табірній лікарні у першій половині 1977 р. він висловив своє негативне ставлення до небажання свого співрозмовника брати участь у боротьбі проти в'язничного режиму та штучного підігрівання ним конфлікту із групою В. Мороза. Як пригадував І. Гель, «...Вячеслав назвав це підлістю та інтриганством, а листи – доносами...»⁷⁴. У 1978–1979 рр., вже в період свого заслання у с. Чаппанда

⁶⁹ В'ятрович В. Україна. Історія під грифом «Секретно». – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014. – С. 432.

⁷⁰ Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – Выпуск 45. – 1977. – 25 мая.

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985) 25, спр. 1060, арк. 95.

⁷² Колодяжний І. «Третій від заднього краю» / І. Колодяжний // Прикарпатська правда. – 1977. – 6 березня.

⁷³ Батенко Т. «Я повстаю, отже я існую...». Політичний портрет Івана Геля: (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів: Наукове т-во ім. Шевченка, 1999. – С. 116–117.

⁷⁴ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

(Якутія), В. Чорновіл продовжував слідкувати за сосновським конфліктом, критикуючи як Д. Шумука, так і В. Мороза, вказуючи на їх обопільний егоцентризм, який підмінив ідейну боротьбу⁷⁵. Водночас журналіст у листі до Раїси Мороз пропонував оголосити бойкот Д. Шумукові, а поведінку В. Мороза характеризував як занадто непохитну та «не гнучку», вказував на його помилки у протистоянні із опонентами⁷⁶.

Характер В. Мороза під тиском зі сторони режиму протягом дев'ятирічного ув'язнення зазнав значних змін. В. Чорновіл акцентував увагу на таких прояві його рис характеру як прагнення до слави та себелюбства⁷⁷. Протягом 1978–1979 рр. ставлення журналіста до В. Мороза в результаті сосновського конфлікту стало значно прохолоднішим, він перестав симпатизувати історику.

У результаті обміну п'яти дисидентів на двох радянських шпигунів, спійманих у США, В. Мороза у квітні 1979 р. було депортовано за межі СРСР. Під час свого перебування у США та Канаді (1979–1992) він організовував заходи на підтримку дисидентського руху в Україні. Зокрема, навесні 1981 р., коли В. Чорновіл перебував у кримінальній колонії суворого режиму в м. Табага Якутської АРСР, В. Мороз розгорнув кампанію на його підтримку. Тема захисту ув'язненого журналіста порушувалася під час виступів дисидента в травні 1981 р. у канадських містах Гамільтон та Ошава, а також в американському Клівленді⁷⁸. У журналі «Анабазис» побачив світ нарис В. Мороза «Чорновіл – портрет покоління», присвячений постаті «табірного генерала», а також причинам, умовам та факторам, які впливали на формування українського дисидентського руху⁷⁹. Історик вказував на ключову роль В. Чорновола у виданні «Українського вісника», організації політичних акцій протесту у мордовських таборах та закликав українську еміграційну громадськість активізувати заходи на його захист⁸⁰.

Востаннє життєві шляхи дисидентів перетнулися вже після здобуття Україною незалежності. Зважаючи на значні ідеологічні розбіжності, вони опинилися у різних політичних таборах: В. Чорновіл став одним із лідерів національно-демократичного Народного Руху України (НРУ), а В. Мороз зблизився із керівництвом Соціал-національної партії України (СНПУ), яка була носієм ідеології радикального українського націоналізму. СНПУ гучно

⁷⁵ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2. – С. 568, 628–629.

⁷⁶ Там само. – С. 628–629.

⁷⁷ Хейфец М. Вячеслав Чорновіл – зєковський генерал / М. Хейфец. – К.: Такі справи, 1991. – С. 145.

⁷⁸ Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 40.

⁷⁹ Мороз В. Чорновіл – портрет покоління (Виступ в Ошаві 31 травня 1981 року) // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 5–8.

⁸⁰ Там само. – С. 5–7.

заявила про себе влітку 1992 р., коли з ініціативи В. Мороза під її керівництвом у Львові створено об'єднання українських праворадикальних груп «Націоналістичний блок». Соціал-націоналісти активно критикували керівництво НРУ за поміркованість, ліберальність, співпрацю з президентом Леонідом Кравчуком. Вони висували вимоги переходу НРУ з національно-демократичної на націоналістичну платформу⁸¹. У жовтні 1992 р. В. Мороз виступив одним з організаторів невдалої спроби перепідпорядкувати «Націоналістичним блоком» львівського осередку НРУ з метою посилення своїх політичних позицій⁸². Такі заяви та дії соціал-націоналістів викликали несприйняття зі сторони лідера Руху В. Чорновола. З його ініціативи на початку листопада 1992 р. у Львові проведено конференцію НРУ, на якій з організації виключено прихильників В. Мороза⁸³.

Таким чином, протягом другої половини 1960-х – середини 1970 рр. взаємини В. Мороза та В. Чорновола носили характер співпраці та дружніх відносин. Хоча протягом 1966–1969 рр. дисиденти не були знайомі особисто, вони неодноразово допомагали один одному під час протистояння із радянською репресивною системою. В. Чорновіл у своїх працях піднімав питання протизаконності ув'язнення В. Мороза, поширював його есе у середовищі дисидентів, сприяв закриттю другої кримінальної справи щодо історика. Після особистого знайомства інакодумців протягом 1969–1970 рр. вони разом, як прихильники активних методів протистояння із режимом, співпрацювали у виданні самвидавного часопису «Український вісник». Незважаючи на появу суперечностей між двома дисидентами, В. Чорновіл виступив ключовим організатором кампанії на захист В. Мороза після його другого арешту. Історик, у свою чергу, не дав жодних компрометуючих показів щодо свого товариша по нещастю у ході справи «Блок». Співробітництво дисидентів стало одним із чинників організаційного зростання та активізації українського руху опору. Проте у кінці 1970-х рр. після сосновського конфлікту політв'язнів ставлення В. Чорновола до В. Мороза змінилося із позитивного на стримане. Відкритий політичний та ідеологічний конфлікт між дисидентами після здобуття Україною незалежності поставив крапку у їх відносинах.

Паска Богдан. Взаємини Вячеслава Чорновола та Валентина Мороза: від співпраці до конфронтації. У статті проаналізовано основні віхи та характер взаємин Вячеслава Чорновола та Валентина Мороза у руслі дисидентського руху і подій відновлення української державності (середина 1960-х – початок 1990-х). На основі матеріалів колишніх

⁸¹ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Мариновича. – К.: Смолоскип, 2011. – Т. 7. – С. 789–790.

⁸² Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge University Press, 1997. – P. 80.

⁸³ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Мариновича. – К.: Смолоскип, 2011. – Т. 7. – С. 798.

архівів КДБ розкрито співпрацю дисидентів у процесі боротьби проти радянського тоталітарного режиму та трансформацію їх відносин від взаємодопомоги до конфронтації. Автор робить висновок, що співробітництво В. Чорновола та В. Мороза стало одним із чинників організаційного зростання та активізації українського руху опору.

Ключові слова: В. Чорновіл, В. Мороз, український дисидентський рух, радянський режим, «Український вісник».

Paska Bogdan. Relations between Vyacheslav Chornovil and Valentina Moroz: From Cooperation to Confrontation. The article analyzes the major milestones and the nature of the relationship between Viacheslav Chornovil and Valentyn Moroz in the context of the dissident movement and the events of the restoration of Ukrainian statehood (mid-1960s – early 1990s). On the basis of the materials of the former KGB archives, the dissident cooperation in the struggle against the Soviet regime and the transformation of their relations from mutual assistance to confrontation are revealed. The author concludes that the cooperation of V. Chornovil and V. Moroz became one of the factors of organizational growth and activation of the Ukrainian resistance movement.

Keywords: V. Chornovil, V. Moroz, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, «Ukrainian Informer».